

1. Něco o dorozumívání

(Řeč. Posunková řeč. Jazyk mluvený a psaný)

Jistě vám neproradíme žádné tajemství, když řekneme, že nejdůležitějším prostředkem dorozumívání mezi lidmi je řeč. Můžeme se dorozumět i jinak. Např. každý ví, co znamená kývnutí hlavy a co zavrtění hlavy z jedné strany na druhou. Těmto posunkům rozumějí zpravidla i cizinci, ale pozor si dejte v Bulharsku: tam kývnutí znamená zápor a pootočení hlavy přitakání — tedy zcela obráceně. Strážník zastaví chodce nebo auto vztyčením ruky, nic dobrého nezvěstuje hrozící ruka, zdvižený ukazováček nabádá k opatrnosti. Některé posunky mají význam jedné značny, jinými spíše doprovázíme mluvenou řeč. Posunků užíváme více v domácím nebo přátelském prostředí, méně při veřejných projevech. Krajnosti je nepoužívají vůbec. Nemívají ani jednotný význam u různých národů a všechny národy jich neužívají v stejné míře. Jihoevropské národy mají bohatší gestikulaci (gesto — pohyb, posunek) než národy severoevropské; všimněte si toho rozdílů např. ve filmech anglických a italských. Posunková řeč má tedy jen omezený význam; v různé míře doplňuje řeč mluvenou.

Jen u neslyšících se vytvořil takový soubor posunků, že se jimi dohovírují; vytvořili si posunkovou řeč. Jejím nedostatkem je, že její vyjadřovací možnosti jsou omezené a že se jí neslyšící mohou dohovíru jen mezi sebou a pouze za světla. Proto se neslyšící děti učí i mluvit a zejména číst a psát.

Mluvenou řeč se člověk časem naučil zachycovat písmem. U kulturních národů má tedy jazyk dvojitou podobu. Jazyk mluvený (původní a základní podoba) a jazyk psaný. Mýlil by se však ten, kdo by si myslil, že psaný jazyk je jen graficky zachycený jazyk mluvený. Sami jste se již zajisté o tom rozdílů přesvědčili, např. když jste o téže události vypravovali a pak jste o ní také psali. Mluvené a psané vypravování se od sebe liší např. délkou vět, v používání souvětí, ve výběru slov — liší se ve výběru jazykových prostředků. Chtěli jste někdy text nějaké divadelní hry, kterou jste také viděli v divadle? V divadle prožíváme obsah hry mnohem intenzivněji než při četbě. Text divadelní hry je vytvářen jako řeč mluvená, a proto teprve na jevišti nabývá jazyk dramatu (mluvený) pravé působivosti.

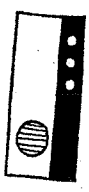
vosti. Při četbě románu nám nechybí nic, třebaže čteme jen „očíma“. Jazyk románu je psaný jazyk.

Psaný jazyk není náhradou za jazyk mluvený, má své vlastní úkoly. Trvalým způsobem uchovává jazykové projevy. Proto k nám dosud proniká Komenský nebo Hus, Cicero nebo Aristoteles. Psaný jazyk překonává čas i prostor.

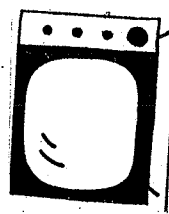
Donedávna bylo působení mluvené řeči omezeno jen na přímý styk mluvčího a posluchače. Z tohoto „zakletí“ byla osvobozena moderní technikou.

přenáší řeč na dálku, jedinec mluví s jedincem.

přenáší řeč k mnoha lidem a na různá místa.

má tytéž možnosti jako rozhlas, ale protože přenáší i obrazy, posluchač je ve styku s mluvčím. (nikoli však mluví s posluchačem, toho nevidí.)

Gramofonová deska a magnetofonový pásek uchovávají jazykové projevy trvalým způsobem.

2. O lidském mluvicím stroji (O mluvidlech a artikulaci)

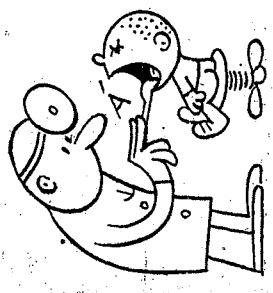
Co technika nedovede

Technika dovede ledacos, co člověk nedovede. Chodec by došel z Prahy do Č. Budějovic asi za 1/4 dne, ale musel by jít nepřetržitě, auto tam „dojde“ za tři hodiny, letadlo za půl. Na Měsíc by putoval člověk bez přestávky asi 9 let, s potřebnými přestávkami asi 27 let, pomocí rakety tam kosmická kabina doputuje za 3 dny. Optické přístroje „vidí“ i potmě (fotografují), „vidí“ i to, co lidské oko samo nemůže spatřit. Technika dovede zaznamenat lidský hlas, přenášet jej do dálky, slyšeli jsme kosmonauty z vesmíru, ale nedovede lidskou řeč uměle vytvořit. Stroje umějí řeč reprodukovat, ale nedovedou ji tvořit. Tak dokonaly aparát, jaký má každý člověk, dosud nikdo nesestrojil.

Jak člověk „vyrábí“ hlas
(O mluvidlech)

Vsadili bychom se, že o lidském mluvním aparátu (o mluvidlech) nevíte ani polovičku toho, co víte o automobilovém motoru. Polovičku? Ba ani čtvrtinu, desetinu... Ale to se dá napravit. Nejdříve se seznámíme s aparátem a jeho součástkami — povíme si něco o mluvidlech.

Řeč vzniká tím, že se proud vzduchu, který vydechujeme, mění v mluvidlech v hlásky. Zásobárnou vzduchu pro výdechový proud jsou plíce.

Průměrná zásoba vzduchu činí asi 3 1/2 litru. Rozdílů u jednotlivců mohou být značné. Člověk, který koná namáhavou tělesnou práci, sportovec nebo operní zpěvák mají větší zásoby vzduchu — až 5 litrů. V klidu vdechujeme asi 1/2 litru vzduchu, při námaze až 2 litry.

Vzduchový proud z plic prochází potom hrta a n e m. Ten je složen z pohyblivých chrupavek. Jedna z nich tvoří o h r y z e k. Můžete si jej sami nahmatat, je i vidět: u mužů více, u žen a dětí méně. A právě v ohryzku jsou uloženy h l a s i v k y, dva válcovité útvary asi 1 1/2—2 cm dlouhé.

Mezi hlasivkami je štěrbin a hlasová, která se při mluvení podílí potřeby zmenšuje nebo zvětšuje. Hrtanový mřížkový prvek uzavírá cestu do hrtanu (např. při jídle).

Další mluvidla jsou uložena v dutině ústní. Ústní dutinu uzavírají jazyka a rtů. Jazyk, nejpryblivější sval v lidském těle, má největší účast při mluvení. Štěrpná dutina se skládá z přední (tvrdého patra) a zadní (měkkého) patra. Měkké patro s čípkem uzavírá přístup do dutiny nosní.

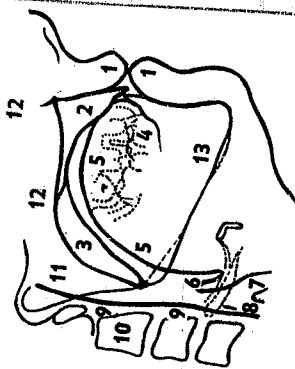

Schéma mluvidel

- 1 — rt, 2 — tvrdé patro, 3 — měkké patro, 4 — zuby, 5 — jazyk, 6 — příklop, 7 — vstup do hrtanu, 8 — vchod do jícnu, 9 — hrdelní stěna, 10 — krční obratle, 11 — uvolněný vstup do dutiny nosní, 12 — dolní čelist, 13 — horní čelist.

Kde se hlásky rodí (O artikulaci)

S mluvidly se dítě rodí, ale artikulaci (z lat. articulare, článkovat) čili článkování, tj. tvoření hlásek, se dítě učí. Ne všechny hlásky jsou pro ně stejně snadné; jejich správnou výslovnost si osvojuje postupně. Než však jde do školy, umí již tvořit zpravidla všechny hlásky.

Výdechový proud prochází štěrbinou mezi hlasivkami. Jestliže se chvějí, vzniká jen šum. Jestliže se chvějí, vzniká tón; nechvějí-li se

Tón anebo šum jsou „materiálem“, z něhož se mluvidly tvoří hlásky.

3. Není hláska jako hláska

(O hláskách, samohláskách, dvojhláskách i souhláskách, o rozdělení souhlásek; o „ligové“ tabulce českých hlásek)

● Ale nejdříve: Co je hláska? A jaký má význam?

Nad první otázkou se asi usmějete, protože už z 1. třídy víte, že lze slovo rozdělit na hlásky (o—r—e—l) a že jsou to tedy nejmenší částky řeči, z nichž se slova skládají. Ale jaký význam má např. hláska *k* nebo *r*? Jen se podívejme, jak se mění význam slov výměnou jediné hlásky:

důl, hůl, kůl, půl, sůl, vůl

Šest slov s různým významem, a přece jsme té změny dosáhli výměnou jediné hlásky. Podobně: *voda—vada—vana—rána—ráda—rada—ruča—ruka*.

Hláska sama o sobě významu sice nemá, ale má zpravidla významotvornou funkci; svou přítomností může rozhodovat o významu slova nebo jeho tvaru (*hada—hadu—hade—hadi—hadý*).

Zajímavé je, že různé jazyky mají různý počet hlásek. Tak např. české *ř* nenajdeme již např. ve slovenštině nebo ruštině, v češtině není např. slovenské *ä* (*opät*) nebo měkké *l* (*lútosť*), ruské *ш* (*шедрый*). Ani výslovnost těchto hlásek není v jazycích stejná. Každý jazyk si vytvořil svůj soubor hlásek, nepřilíh početný, jejichž kombinací vytváří slova (skupiny hlásek s jistým významem). Možných kombinací je tolik, že jich jazyk využívá jen zčásti. Jen zkusme kombinovat např. hlásky *k, r, o* nebo *p, č, a*:

kro, rko, kor, rok, okr, ork, křpa, pač, čap, ačp, apč

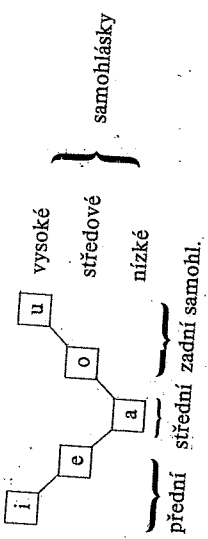
Z prvních šesti kombinací jazyk využil jen tři (*kor* — od *kůra, rok, okr*), z druhých šesti ani jediné (leda nářeční *čap—čep*).

Jestliže výdechový proud nenarazí na překážky a prochází dutinou ústní volně, vznikají samohlásky. Při jejich artikulaci se mění jen velikost a tvar dutiny ústní. Při artikulaci *o h l á s k y*. Při jejich artikulaci se mění jen velikost na různé části mluvidel. Proto lze samohlásky samy o sobě zpívat (jejich základem je tón), souhlásky samy o sobě ne (jejich základem je šum anebo tón a šum). A teď si o těch samohláskách a souhláskách povíme více.

Samohlásky a dvojhásky

Čeština má pět samohlásek, a to krátkých nebo dlouhých: *a/á, e/é, i/i, o/ó, u/ú*. A kam se podělo *y/ý* a *ü*? Jistě se usmíváte nad tou naivní otázkou, již se nezalekne ani záček třetí třídy. V dnešní češtině máme jen jedinou hlásku *i*, kterou však píšeme dvěma písmeny: *i* a *y*; není tedy hláska měkká *i*, ani hláska tvrdá *y*, je jen jediná hláska *i*, písmeno měkké *i* a písmeno tvrdé *y* označující touž hlásku. A něco podobného je i s hláskou *ú*:

píšeme ji někdy *ú*, jindy *ů* (*ůl* — *sůl*). Slovenština je o jednu samohlásku bohatší než čeština, a to o *ů*: *devůf, půf, můso*.
 Při artikulaci *i, e* je jazyk posunut vpřed (samohlásky přední) (samohlásky *a, e, i* jsou přední), při *o, u* je asi uprostřed ústní nejdoleji (samohlásky nízká), při *i, e, u* nejvýše (samohlásky vysoké) a velikost otvoru mezi rty. To si snadno zjistíte v zrcadle. Kdy je otvor úst největší? (Při *a*; proto vás lékař při vyšetřování krku žádá, abyste řekli *ááá*). Kdy je nejmenší? (Při *ú*).

Spojením dvou samohlásek v jedné slabice vzniká dvojhlásk a. V češtině je dvojhlásk *ou: kou, pě, hou, ba*, v slovech přejatých se objevují dvojhlásky *au, eu: auto, pneumatika*. Jen si všimněte rozdílů výslovnosti:

neu/rológ
 astro/naut
 dou/bek
 ne/u/čit
 na/u/čit
 do/u/čit

Poznámky:

1. I na dvojhlásky je slovenština bohatší. Má ještě dvojhlásky *ó, ía, ie, iu: vóita* (vysl. *vo, vjoita*), *čiasťka, viera, (k) staveniu*.
2. Pozor, *é* není dvojhlásk, je to pouhé písmeno, které se čte jako:
 - a) *e* ve slabikách *dě — tě — né* a označuje měkkost předcházející souhlásky: *dě + e atd.*
 - b) *je* ve slabikách *bě, pě, vě, fě* [bje...]
 - c) *ně* ve slabice *mě* (město [mnešto]).

Souhlásky

V češtině, ovšem ve spisovné, se rozlišuje 25 souhlásek; je jich tedy pětkrát více než samohlásek. Pokud se je vyjmenovat (ale pozor: *q, x* a *w* k psaní některých cizích slov).

Rozdělení souhlásek podle znělosti

Už jsme si řekli, že při artikulaci hlásek zaznívá buď jen šum (hlasivky se nechvějí), anebo šum a tón (hlasivky se chvějí). Podle toho rozlišujeme

hlásky neznělé a znělé. České samohlásky jsou všechny znělé. Souhlásky jsou buď znělé, nebo neznělé. O tom nás poučí následující přehled:

neznělé: p f t s š k c č
 znělé: b v d ť ž ů g h * * m n ň j l r ř

párové
 jedinečné

Z přehledu je patrné, že lze rozlišovat několik skupin souhlásek: Párové souhlásky — např. *p/b* — se artikulují stejně, jako táž souhlásk. Rozdíl mezi nimi je v tom, že při neznělých se hlasivky nechvějí, při znělých se chvějí. Liší se tedy materiálem, z něhož se tvoří. Výjimku činí souhlásky *ch/h*; každá z nich se tvoří jinde a přísně vzato do seznamu párových vlastně nepatří. Radíme je tam jen proto, že se při výslovnosti např. na konci slov střídají stejně jako párové: *pluh* [vysl. —*ch*] — *hrad* [vysl. —*t*].

Neznělé a znělé souhlásky rozlišíte snadno:

1. Zacpěte si uši prsty.
2. Vyslovujte *sss — zzz, fff — vvv, p — b...* Cítíte při znělých chvění v hlavě? Toto chvění můžete zjistit také přiložením prstu na obryzek.

Souhlásky *c, č* jsou neznělé, ale před znělými vyslovujeme jejich znělou variantu *dz* (ve fonetickém přepisu *ʒ, dž* (ž); *lečdo* [vysl. ledzdo], *léčba* [vysl. lečba]). Obě znělé varianty dobře slyšíme v slovenských jménech *Prievidza, Hodža*; v české výslovnosti tu však často slyšíme dvě běžné hlásky *d + ž*, tedy v *Hodža* místo výsl. [hoža] také [hodža]. Podobně *maharadža, džem*.

Ostatní souhlásky (*m, n, ň, j, l, r*) nemají neznělou variantu, proto je nazýváme *je d i n e č n é*. Výjimkou je *ř*. To se např. na konci slov vyslovuje s neznělou podobou (*keř, zář*), ale to si neuvědomujeme. Žádná slova se neliší od sebe tím, že by v jednom bylo znělé *ř* a v druhém neznělé (jako např. *vada — vata, koza — kosa*). Protože tedy rozdíl ve výslovnosti (jako významový, píšeme obě varianty *ř* stejným písmenem. (V přehledu je místo neznělého *ř* vyznačeno hvězdičkou).

Rozdělení hlásek podle způsobu a místa artikulace

Při artikulaci souhlásek se stavějí výdechovému proudu do cesty jako překážky části mluvidel. Vyslovte pěkně nahlas: *b — p*. Pozorovali jste průběh artikulace dobře?

Nejdříve jste sevtěli pevné rty, utvořili jste jimi uzávěr. Potom jste rty prudce uvolnili — nastala jakási exploze, zaznělo *b, p*. Takový uzávěr můžeme udělat i jazykem přitisknutým k patru (při různých hláskách na různém místě). Zkuste vyslovit nahlas např.: *t — d, t — d*. Takovým souhláskám říkáme *závěrové*.

Vyslovte nyní *s, z*. Pozorujete, že se žádný závěr nevytvořil, nýbrž že výdechovému proudu cesta jen zúžila. Vytvořila se úžina a takovým hláskám říkáme *úžinové*.

A ještě máme hlásky, při jejichž artikulaci se sice závěr vytvoří, nastane "exploze", závěr se neodstraní naráz, nýbrž odstraňuje se postupně (*c, č*). Těmto hláskám říkáme *polozávěrové*.

A nyní se podíváme na přehled souhlásek podle způsobu artikulace:

- a) *závěrové: b - p, t - t', d - d', g - k, m, n, ň;*
- b) *úžinové: v - f, z - s, ž - š, h, ch, j, l, r, ř;*
- c) *polozávěrové: c, č.*

Poznámka: Při artikulaci souhlásek *m, n, ň* prochází výdechový proud nejen ústní nýbrž i nosem. Proto jim říkáme souhlásky *nosové*.

● Nyní budete pozorovat s námi artikulaci hlásek ještě přesněji. Budeme si všimati, kde (na kterém místě) se závěr nebo úžina tvoří. Vyslovte nejdříve *p* a potom *m*. A znovu *b*. Co bylo nejdřív pevně uzavřeno (sevrěno), než nastala exploze? (Závěr vytvořily oba rty.)

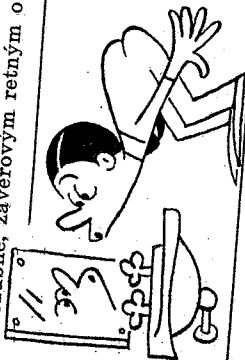
Při artikulaci *p, b, m* se tvoří závěr rty, a proto jim říkáme *retné* (o *bo u r e t n é*).

A nyní vyslovte po řadě tyto souhlásky: *t, k*. Vypozorujete, kde a jak se tvoří závěr? Pomůžeme vám: a) závěr se tvoří opřením špičky jazyka o dásně, b) opřením hřbetu jazyka o přední (tvrdé) patro, c) opřením hřbetu v *(t, d, n)*, předpatrové (*t', d', ň*) a z adpatrové (*t, d, ň*). Abychom se v rozdělení souhlásek dobře vyznali, uděláme si opět přehled:

- Souhlásky *závěrové*: a) *retné: p, b, m;*
b) *dásňové: t, d, n;*
c) *předopatrové (tvrdopatrové): t', d', ň;*
d) *zadopatrové (měkkopatrové): k, g.*

● A nyní se podíváme na artikulaci úžinových souhlásek. Vyslovte souhlásku *f*, ale výslovnost hodně prodlužte (*fff*), abyste mohli dobře pozorovat, kde se vytvořila úžina. (Mezi dolním rtem a řezáky.)

Podobně se artikuluje *v*. Také těmto souhláskám říkáme *retné* (někdy *retozubné*, *závěrovým retným obouretné*).

A nyní po řadě pomalu vyslovujte: *sss-ššš-jjj-chchh-hh*. Už jste to hláskovali? Tedy ještě jednou a pozorujte, kde vzniká úžina. (Mezi jazykem a dásněmi — tvrdým patrem — měkkým patrem, v hrтанu.) Podle toho apřibližujeme dále úžinové souhlásky *d a š o v é*, *p ř e d o p a t r o v é*, *z a d o p a t r o v é* a *h r t a n o v é*. Abychom se v nich vyznali dobře, uděláme si přehled:

Souhlásky *úžinové*:

- a) *retné: f, v;*
- b) *dásňové: s, z, š, ž; l, r, ř;*
- c) *předopatrová: j;*
- d) *zadopatrová: ch;*
- e) *hrтанová: h.*

Polozávěrové hlásky *c, č* se artikuluji oodobně jako *s, š*... Jsou tedy souhlásky *d a š o v é*. Přesvědčte se o tom.

Netočí se vám z těch názvů hlava? Nevadí, přehled to napraví.

Rozdělení souhlásek podle způsobu a místa artikulace

Souhlásky:	1. závěrové	2. úžinové	3. polozávěrové
a) <i>retné:</i>	<i>p, b, m</i>	<i>f, v</i>	
b) <i>dásňové:</i>	<i>t, d, n</i>	<i>s, z, š, ž, l, r, ř, c, č</i>	
c) <i>předopatrové:</i>	<i>t', d', ň</i>	<i>j</i>	
d) <i>zadopatrové:</i>	<i>k, g</i>	<i>ch</i>	
e) <i>hrтанové:</i>		<i>h</i>	

Poznámky k přehledu:

1. Vidíte, že se souhlásky *ch - h* neartikuluji stejně, na stejném místě, a proto to nejsou vlastní souhlásky párové (viz str. 39).

2. Souhláskám *š, z, š, ž* se říká také *sykavky, c, č polosykavky*.

3. Při artikulaci souhlásek *m, n, ň* prochází výdechový proud i nosem (souhlásky *nosové*; ostatní jsou ústní). Jde vlastně o písmena, po kterých se píše buď *l*, nebo *ý*.

(A kam se poděly měkké a tvrdé souhlásky?

Máte pravdu, v přehledu nejsou uvedeny, neboť: Tvrdé a měkké souhlásky jsou názvy z hlediska pravopisného, abychom si lépe zapamatovali, kde se píše měkké nebo tvrdé *i*.)

„Ligová“ tabulka českých hlásek

(Jak často se jednotlivé hlásky vyskytují)

Ne každá hláska se vyskytuje v řeči stejně často — mají různou frekvenci (častost). Paní Věra Mazlová spočítala, jak se v češtině různé hlásky vy-

skytují, a sestavila jejich „ligovou“ tabulku. Podíváme se, kolik „body“ podle jejich výpočtů české hlásky dosáhly (ty „body“ znamenají, kolikrát průměrná; v jednotlivých textech proto můžete zjistit čísla poněkud odchylná.

Samohlásky:

krátké: e 97

a 70

o 65

i 61

u 23

dlouhé: í 41
á 23
é 12
ou 6
ú 6

Dlouhé samohlásky jsou méně časté (nejčastější je pronikavé *í*). Ze souhlásek uvedeme jen první pět nejčastějších a posledních pět.

Nejčastější souhlásky:

s 52

l 51

n 44

t 44

v 39

Nejméně časté:

f 7

ř (znělé) 6

ř (neznělé) 5

ď 5

g 3

A nyní ještě uvedeme tabulku hlásek vůbec (samohlásek a souhlásek) dohromady.

Nejčastější hlásky:

e 97

a 70

o 65

i 61

s 52

nejméně časté hlásky:

ú 6

ř (znělé) 6

ř (neznělé)

ď 5

g 3

V první pěti je jen jediná souhláska (*s*), v poslední pěti zase jen jediná samohláska (*ú*). Poměr samohlásek k souhláskám se dá vyjádřit zlomkem 2 : 3 (na tři souhlásky připadají průměrně dvě samohlásky).

4. Slovo pod lupou

(O slabikách a jejich složení, o délce slov a o slově nejdějším)

Pamatujete si ještě na rozpočítadla, kterých jste užívali při dětských hrách? Jistě znáte to: Enyky benyky kliky bé abr fabr dominé... Nebo: En ten týny a vraka dýny... A také toto:

42

Sto/jí/ ja/vor/ u/ po/to/ka
ří/ka/jí/ mu/ klíč/
na/ko/ho/to/slo/vo/pad/ne/
ten/ mu/sí/ jít/ pryč/

V tomto rozpočítadle je text zřetelně rozdělen na nejmenší jednotky mluvení — na slabiky. Ve výslovnosti se slova neskládají z jednotlivých hlásek, nýbrž ze slabik; slabiky vyslovujeme jako celek, najednou: *23. ráva*, nikoli *t-r-á-v-a*. Není tedy nejmenší jednotkou mluvení hláska, nýbrž slabika. To jste vlastně „vzdělí“ i vy, když jste si hráli, a dělit slova na slabiky umí dítě dřív, než o slabice vůbec uslyší.

O slabice

△ Vyslovte si po slabikách nahlas slova *Eva*, *trojúhelník*, *mouka* a už můžete říci, co je základem slabiky: samohláska nebo dvojhláska. Ve většině slabik je samohláska spojena ještě s jednou nebo několika souhláskami, může však tvořit slabiku i sama: *e-cho*, *o-vo-ce*, *ú-kol*, *i-ge-lit*, *a-hoj*.

A co slova *vlk*, *trn*, *přst*, *prst*? Souhlásky *l*, *r* mají schopnost nahrazovat samohláskám se však zcela nevyrovňají: nemohou tvořit slabiku samy. Samohláskám se však zcela nevyrovňají: nemohou tvořit slabiku samy o sobě. Slovo *rmen* je jednoslabičné (nikoli *r-men*), slovo *amen* dvojslabičné (*a-men*), podobně *lnu* — *inu*, *lkát* — *akát*, *ráit* — *odit*, *rvát* — *ovát*.

V několika slovech může mít slabikotvornou úlohu i souhláska *m*, *n*: *sedm*, *Rožmberk*, *Ha-zn-burk*. Ojediněle je *s*: *pst*.

△ Slabiky mohou mít různou podobu podle počtu a postavení hlásek. Je několik typů slabik. Aby jejich složení nám bylo jasné, označíme si hlásky značkami: samohláska o (kroužek), souhláska x (ležatý křížek), slabikotvorná souhláska Ø (křížek v kroužku).

Jako příklad si označíme hláskové a slabičné složení několika slov:

tón /xox/, *klasy* /xxo/xo/, *kolouch* /xo/xox/, *pítr* /xo/xØ/, *vyběhl* /xo/xxo/xØ/ [bé — vysl. bje], *měkky* /xxo/xo/ [vysl. mňeký].

a) 1. /o/

b) 2. /xo/

3. /xxo/

4. /xxxo/

5. /xox/

6. /xxx/

7. /xxox/

8. /xxxox/

9. /xxoxx/

10. /xxxoxx/

11. /xxxoxxx/

: o-ko, ou-ha, au-to

: vo-da, mou-ka, pl-ný

: mlá-dý, plou-tev, str-mý

: stra-na, čtvr-tek

: ves, lout-na, trn, mls-ný

: most, zá-jezd, přst

: klas, o-štěp, kloud-ný

: shluk-nout, scvrk-lý, čtvr-co-vý

: drozd, zlost, chrást

: splest, splask-nout, schroust-nout

: schlamst-nout

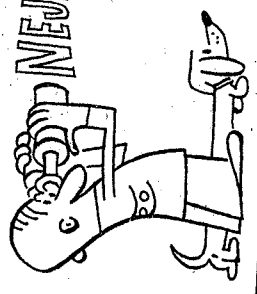
(Místo samohlásky může být v slabice dvojháčka nebo slabikotvorná souhláska Ø; jen v slabice typu 1 nemůže být slabikotvorná souhláska např. chemické: *Triethanolaminum carbonaethancarbonosulfamidohialkóvých až po sedmhláskové. Ovšem nejsou všechny stejně časté: nejčastěji *p-butylaminobenzoyldimethylaminoethanolum* (18 slabik) *chloratum* a spočítejte, kolikrát se jednotlivé modely opakují.*

Můžete si také všimnout, že je více slabik končících na samohlásku — náterniku a žlučníku“: *diudenocholecystoanastomosis* (13 slabik). Chceme jim otevřené — než slabik končících na souhlásku — říkáme jim zavřené: *ko*, *sa x ves*, *or*-(ba). Otevřených slabik je třikrát více než zavřených.

O délce slov a o slově nejdelším

Délku slova můžeme měřit různě: buď podle počtu hlásek, nebo podle počtu slabik. Tak slovo *čtvrť* je sice jednoslabičné, ale má pět hlásek, slovo *aró* je dvojslabičné, ale má jen tři hlásky, čtyřhláskové slovo *aero* je tříslabičné [a-e-ro]. Máme jednoslabičná slova: *pes*, *krk*, (doma) *i* (v cizině), dokonce i slova

- neslabičná: *v* (cizině), *h* (městu), *z* (lesa), *s* (chuti);
- dvojslabičná: *pára*, *sedět*, *včera*...
- tříslabičná: *okolí*, *stržený*, *cukrovat*
- čtyřslabičná: *důležitý*, *pomíjivý*
- pětislabičná: *potěšující*
- šestislabičná: *obhospodařovat*
- atd.

A ten poslední příklad byl výhodiskem k vyhledání nejdelšího českého slova — tvořily se další odvozeniny: *obhospodařovat* > *obhospodařovatelný* > *neobhospodařovatelný* > *neobhospodařovatelnější* > *neobhospodařovatelnější* — 11 slabik, 26 hlásek. Podobně *nejneprostředkovatelnější*: 26 hlásek, ale jen 9 slabik. Kdybychom těch přidavých jmen užili v tvaru 7. p. množ. č., byla by ještě o jednu slabiku delší.

Dlouhá slova, složená z cizích kořenů, najdeme v odborné terminologii, např. chemické: *Triethanolaminum carbonaethancarbonosulfamidohialkóvých až po sedmhláskové. Ovšem nejsou všechny stejně časté: nejčastěji *p-butylaminobenzoyldimethylaminoethanolum* (18 slabik) *chloratum* a spočítejte, kolikrát se jednotlivé modely opakují.*

Můžete si také všimnout, že je více slabik končících na samohlásku — náterniku a žlučníku“: *diudenocholecystoanastomosis* (13 slabik). Chceme jim otevřené — než slabik končících na souhlásku — říkáme jim zavřené: *ko*, *sa x ves*, *or*-(ba). Otevřených slabik je třikrát více než zavřených.

Počet slabik ve slově	Frekvence			
	1—100	501—600	5001—5100	9901—10 000
1	53	17	5	1
2	40	41	27	28
3	7	24	42	39
4	—	13	23	25
5	—	5	2	6
6	—	—	1	—
7	—	—	—	1

Co můžeme z tabulky vyčíst?

Mezi častějšími anebo velmi častými slovy je více slov krátkých, mezi méně častými slovy je více slov delších.

Nejkratší a nejčastější jsou např. spojky (*a*, *že*, *i*, *ale*, *aby*...), předložky (často neslabičné) — *v(e)*, *na*, *s(e)*, tvary slovesa být (*jsem*, *jsi*... *byl*, *bých*...), tvary zájmen *ten*, *který*, *já*, *svůj*...; tedy slova ne plně významová, formální

5. Slovo a věta poslechem

(O slovním přízvuku, důrazu, o příklonkách a předklonkách a ještě o něčem jiném)

● My sice nemáme fonendoskop, kterým lékaři poslouchají, zdali na našich plicích neuslyší něco, co tam nepatří, a i kdybychom jej měli, nemohli bychom jej na mluvené slovo přiložit. Můžeme však „zbystříť“ uši a dobře

ostatně lékaři někdy poslouchají také jen uchem. Přečtěte si nejdříve nahlas následující rozpočítadlo a přiložte na ně svůj „fonendoskop“.

Reje, reje, černá svině
na hřbitově křen:
kdo jej bude vybírat?
Tuhle je to ten.

Jestliže jste četli rozpočítadlo dobře, tedy vám sluch prozradil, proč si jim děti mohou dobře rozpočítat: střídají se slabiky vyslovené silnějším hlasem se slabikami vyslovenými mírnějším hlasem. V rozpočítadle se střídají slabiky přízvukné a nepřízvukné, slabiky s přízvukem a bez přízvuku.
Zesílení hlasu, kterým vyslovujeme některou slabiku ve slově, říkáme slovní přízvuk.
Už z našeho rozpočítadla jste jistě vyslouchali, že slovní přízvuk je zpravidla na první slabice ve slově. Ale pozor, zpravidla, tedy ne vždy. V českých zemích byl obyčej, který nařizoval, aby se po smrti pražského knížete ujal vlády vždy nejstarší člen z rodu Přemyslova. (Vl. Vančura) Ve vícečetných slovech může být na lichých (někdy i sudých) slabikách slovní přízvuk vedlejší: nařizoval, Přemyslova, lomikámen, nevyčerpateľný, elektroléba, kilowatthodina. Je si třeba pamatovat:

△ Jednoslabičné předložky (na, do, po, u, o, pod...) se vyslovují se slovem, před nímž stojí, jako je to slovo, a proto na ně klademe hlavní slovní přízvuk: po smrti [vysl. posmrťi], na pastvě [napastvě], nad šířena o e (je vokalizována): nadě duorem [nadeduorem], přede všemi [předu všemi].

Poznámka: Někdy se z jednotlivých předložek přízvuk posunuje na další slova, a to: přede všemi [předu všemi] (vystoupíte na třetí stanici) nebo je-li následující slovo příliš dlouhé (Zastavit na nejbližší křižovatce).

△ Dvojslabičné předložky (kolem, skrze, kromě, mimo, mezi, když se stanou jednoslabičnými: kolem města, skrze tebe, kromě jídla... krom jídla...)

△ V souvislém projevu některá slova, zpravidla krátká, nemívají přízvuk. Bývají to tvary zájmen (mi, mě, ti, tě, se, si, ho, nás, však). Příkladnější se zpravidla k předcházejícímu přízvuknému slovu a tvoří s ním jeden celek. Bratř ho nenašel. Letadlo se vzneslo. Nevím, co si myslí. Potřeboval bych odejít. Musím však zůstat co nejdéle.

Takovým nepřívukným slovům říkáme příklonky. Příkladní-li se nepřívukné slovo (fidčejí) k následujícímu přízvuknému slovu, mluvíme o předklonkách (co nejdéle).

● Věta se dělí při promluvě — jako v hudbě — na jakési takty. Základem taktu je slabika se slovním přízvukem a ta jako vedoucí (praporečník) shrmažduje kolem sebe slabiky bezpřízvukné anebo s vedlejším přízvukem. Tohoto jevu využívá poezie a slovní přízvuky řadí v jistém pořádku — užívá rytmu. Např. K. J. Erben zaznamenal tuto národní píseň:

~ x x x ~ x x x ~ x x
~ x x x ~ x x x ~ x x

(Toto schéma se opakuje ve všech slokách.)
~ slabika s hlavním přízvukem
x slabika s vedlejším přízvukem
x slabika bezpřízvukná

Vyletěla holubička
z rychtářovic okenečka.

Vyletěla, zahoukala,
na milého zavolala.

Pojď, můj milý, z oné strany,
pomoz na mě nější trávy.

Někdy chceme některé slovo ve větě zvlášť zdůraznit. Např.: To se vám nikdy nepovede. Zdraví je nejpřednější. To jste nikdy neslyšel?

Ve zdůrazňovaných slovech je slovní přízvuk zvlášť silný; říkáme mu důraz. Důraz někdy naznačujeme i pomalým článkovaním slova, po slabikách. Např.: To jste nikdy ne-sly-šel? Ne-po-vo-lím.

6. O statečném rytíři a o správné výslovnosti

Pavel Eisner, znamenitý překladatel z cizích jazyků do češtiny, v jedné knížce o češtině si vzpomíná na hrdinskou báseň, kterou složili jako gymnaziální studenti. Nadnesenou výslovnost, s níž tu báseň recitovali, naznačuje tento úryvek z ní:

Tu rytíř Rehoř Rimbaba z Refčichova sebou řuchl,
lěč věrný pánoš Honsa botou plátovanou doňho štuchl:
— Vstaň, páne, cháp se zasejc sněho měčového méče,
ať nepřítel přes přýkop pejný kopřys s přýlbou neutěčel!

4.4 ZISKÁVÁNÍ A ZPRACOVÁNÍ INFORMACÍ

lovo informace pochází z latiny a označuje zprávu, údaj, ale také poučení, informování – tedy proces získávání informací. Většinou se tím rozumí obor, který se zabývá procesem získávání informací, jejich zpracováním a využitím, se zývá **INFORMAČNÍ VĚDA**. Jejím cílem je co nejnázší přenos informací tak, aby byly co nejméně zkresleny.

radicím zdrojem pro získávání informací z odborné či krásné literatury jsou **KNIHOVNY**. Orientujeme se pomocí **ATALOGŮ**:

Katalogy jmenné (katalogizace) – listky jsou řazeny abecedně podle jména autora)

Katalogy názvové (abecední řazení podle názvu díla)

Katalogy předmetové (řazení podle hesel, nadřazené a podřazené pojmy)

Katalogy systematické (řazení podle vědních oborů)

ři práci s knihou se orientujeme pomocí následujících:

OBSAH – seznam kapitol s uvedenými stránkami

REJSTŘÍK – abecední seznam jmen, názvů či termínů

RESUMÉ – stručný obsah či výtah z textu; bývá cizojazyčně přeložené na závěr knihy

ři práci s textem si pořizujeme poznámky různého druhu:

OSNOVA – heslovitě zachycení obsahu textu; rozdělení na úvod, vlastní obsah a závěr

VÝTAH (konspekt) – rozšíření bodů osnovy o stručné souvislosti, vysvětlení

VÝPISEK (excerptum) – doslovné vypisování (citáty) části textu

BIBLIOGRAFICKÉ ÚDAJE (bibliografie) – bývají uvedeny v tiráži (technické údaje na začátku knihy, novin či časopisu, např. náklad, vydání), obsahují jméno autora knihy, název, místo a rok vydání

edle knihoven je dnes stále častěji používaným informačním zdrojem **INTERNET** – celosvětová počítačová síť, která je zdrojem informací ze všech oborů lidské činnosti.

4.1 FONETIKA A FONOLOGIE

Zvukovou stránkou jazyka se zabývají dva vědní obory, a to fonetika a fonologie. Tyto disciplíny jsou samostatné, avšak vzájemně se doplňují a využívají svých poznatků a metod.

FONETIKA bývá charakterizována jako věda, která se zabývá zvukovou stránkou jazyka ze všech úhlů pohledu. Zkoumá, jak je tvořen hlas, jak jej vnímáme, jaké jsou fyzikální vlastnosti zvuku (např. akustika) apod. Základní jednotkou fonetiky je **HLÁSKA**. Fonetika se také zabývá zjišťováním a stanovováním výslovnostních norem spisovného jazyka a jejich kodifikací.

FONOLOGIE je poměrně mladý vědní obor (vznikla na základě poznatků fonetiky ve 20. letech 20. století díky jazykovědcům pražské školy – **Romanu Jakobsonovi**, **Vilému Mathesovi**, **Nikolaji Sergejeviči Trubeckému**) a zkoumá systémovou povahu zvukové složky jazyka, je to tedy obor jazykovědný. Základní fonologickou jednotkou je **FONÉM** – nejméně jazyková jednotka schopná rozlišit význam slova.

Vysledky fonetiky využívají mnohé jiné obory jazykovědy. Zeela samozřejmě je např. její spolupráce při úpravách pravopisu a výslovnosti – tedy s **ortografií** a **ortopeií**. Úzce spolupracuje s anatomii a fyziologií, z nichž čerpa poznatky o mluvidlech a sluchových orgánech. Díky spolupráci s **logopedií**, **speciální pedagogikou**, **fontiatrií**, **neurologií**, **psychologií** či **audiologií** pomáhá fonetika objasňovat některé problémy při osvojení lidské řeči. Obzvlášť významná je spolupráce s akustikou a z dalších fyzikálních oborů např. také s **kybemetikou**.

4.2 ZÁKLADY FONETIKY

Zjednodušeně bychom mohli říci, že se fonetika zabývá pozorováním a popisem hlásek. Lidská řeč vzniká **ARTIKULACÍ** (člankováním) mluvidel. V procesu mluvení dochází k prolínání třech základních rovin:

- **ROVINA ZVUKOVÁ** (akustický signál řeči)
- **ROVINA TVOŘENÍ ŘEČI A JEJÍHO VNÍMÁNÍ** (produkce a percepce řeči)
- **ROVINA JAZYKOVÁ** (jazykový kód)

4.2.1 ROVINA ZVUKOVÁ

HLÁSKY – základní zvukové jednotky jazyka – vznikají při **VÝDECHU**, kdy jsou proudy vzduchu stavěny do cesty překážky, a to buď hlasivkami (jejich pravidelným kmitáním vznikají tóny), nebo na některém jiném místě mluvidel. Řeč je tedy z fyzikálního pohledu chvění vzduchu, které vnímáme jako zvuk.

4.2.2 ROVINA TVOŘENÍ ŘEČI

Jak tvorení, tak i vnímání řeči jsou součástí komunikačního procesu. K tvorení řeči potřebujeme ústrojí, jež obecně a bez ohledu na jeho hlavní biologickou funkci označujeme jako mluvidla. V procesu tvorby řeči odlišujeme tři fáze: vznik výdechového proudu, vznik hlasu, vznik hlásek. Analogicky dělíme **MLUVIDLA** na:

- **DÝCHAČÍ ÚSTROJÍ** (respirační) – plíce a dýchací cesty
- **HLASOVÉ ÚSTROJÍ** (fonační) – hlasivky
- **HLASKOVACÍ ÚSTROJÍ** (artikulační)

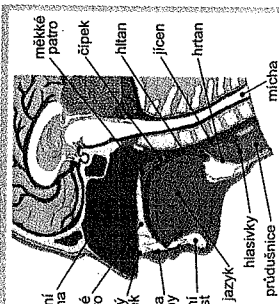
Řeč vzniká výdechovým proudem vzduchu. V křivce je fáze výdechu a výdechu vcelku vyrovnaná – 2. 3. Při mluvení a zvláště při zpěvu, se výdechová fáze výrazně prodlužuje, může být např. až 1-13.

Artikulační ústrojí

K artikulačnímu ústrojí patří všechny orgány, které upravují výdechový vzduchový proud tak, aby vznikla lidská řeč. Dělí se na **nadhrtanové rezonanční dutiny** a **vlastní mluvidla**.

Nadhrtanové rezonanční dutiny jsou tři – dutina hrdeční (tudy prochází výdechový proud vzduchu), dutina nosní (tvorbu hlasu ovlivňuje činnost měkkého patra – vznik nosových hlásek) a nejdlouzejší je dutina ústní. Právě záleží na většině pohybů důležitých pro tvorbu hlasu.

Výška lidského hlasu závisí na délce hlasivek a na jejich napětí. Síla hlasu souvisí s množstvím procházejícího vzduchu (a tím se stupněm rozkmitání vzdušného sloupce nad hlasivkami).

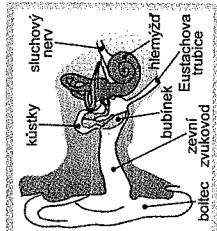

K tzv. vlastním mluvidlům, která jsou součástí ústní dutiny, patří:

- Rty (labia)
- Zuby (dentes)
- Dásnový (alveolární) výstupek
- Tvrdé patro (palatum)
- Měkké patro (velum)
- Čípek (uvula)
- Jazyk (lingua)
- Kořen jazyka (radix)
- Spodní čelist (mandibula)

4.2.3 ROVNÁ VNÍMÁNÍ ŘEČI

Na procesu vnímání řeči se podílí jednak **SLUCHOVÉ ÚSTROJÍ**, ale také **MOZEK**, jehož mechanismy zvuk „desifrují“, přidávají jednotlivým zvukovým signálům konkrétní význam.

Sluchové ústrojí se skládá ze zevního neboli vnějšího ucha (boltec a zevní zvukovod), středního ucha (středními kůstky – kladívko, kovadlinka, třmenek – přenášejí zvukové vlny z prázdné bubliny zvané bubínek do vnitřního ucha) a vnitřního ucha (obsahuje blanitý labýrint, který je uložen v kostěném labýrintu kosti skřeliny; má dvě funkčně oddělené části: sluchovou, tvořenou hlavyžďem, a statickou).

4.2.4 SYSTÉM ČESKÝCH HLÁSEK

Při vnímání mluvené řeči můžeme projev dělit na menší útvary a jednotky, např. na jednotlivé věty, slova a slabiky. Avšak i slabiky můžeme dále rozdělit, každá slabika má své jádro a okolí, které se k němu připojuje. Tyto segmenty slabik jsou hlásky. HLÁSKY jsou nejmenší zvukovou jednotkou, která vzniká v mluvníku a kterou také mluvčí může vnímat. V psaných projezech hláskám odpovídají jednotlivé grafické symboly, hlásky jsou zaznamenávány písmem. Počet hlásek a jejich druhů nejso ve všech jazycích stejný. Jádrem slabiky je **SAMOHHLÁSKA** (vokál), čeština jich má 5 krátkých (á, é, í, o, u) a 5 dlouhých (á, é, í, o, ú). Okolí jádra tvoří **SOUHLÁSKY** (konsonanty), jichž máme v češtině 25. Kromě nich patří mezi české hlásky jedna **DVOUHLÁSKA** (diftong) – **ou**.

4.2.4.1 SAMOHHLÁSKY

Samohlásky jsou tvořeny pravidelným kmitáním hlasnek při výdechovém proudu vzduchu zůstává cesta mluvivdy volná jsou to tóny (proto je lze vyslovit). Rozdíl mezi nimi vzniká různou polohou rtů a jazyka při jejich tvorbě. Z hlediska světlého pohybu jazyka dělíme samohlásky na vysoké, středové a nízké. Z hlediska vodorovného pohybu jazyka je dělíme na přední, střední a zadní.

Samohlásky (Vokály)	Přední (Rty nezaokrouhleny)	Střední (Rty otevřeny)	Zadní (Rty zaokrouhleny)
Vysoké	i, j	u, y	u, y
Středové	e, é	o, ó	o, ó
Nízké	a, á	á, ǎ	á, ǎ

Vokalizy trojúhelník

4.2.4.2 SOUHLÁSKY

Sohlásky vznikají tak, že výdechovému proudu vzduchu je na některém místě postavena překážka (přechod úzrou či překážka vytvořená mluvivdy, zejména jazykem a rty). Proto jsou sohlásky na rozdíl od tónových samohlásek slumy. Z hlediska rozdělení je na znělé a neznělé. Při tvorbě znělých sohlásek jsou také zapojeny hlasivky (jejich činnost lze zřetelně slyšet, sáháme-li si při mluvení na hrdlo); při tvorbě neznělých nikoliv. Souhlásky, které mají místo vzniku tvořené stěny, pouze se liší znělostí (tedy kmitáním hlasnek), označujeme je jako párové. Ostatní sohlásky jsou nepárové, tzv. jedinečné.

Sohlásky znělé	b, v, d, z, ž, g, h
Sohlásky neznělé	p, f, t, s, k, ch

Sohlásky znělé a neznělé

Pouze znělé sohlásky	m, n, ň, l, r
Pouze neznělé sohlásky	c, č

Sohlásky jedinečné

4.2.4.2.1 ZPŮSOB A MÍSTO TVOŘENÍ SOUHLÁSEK

Dalším kritériem pro třídění sohlásek je **MÍSTO A ZPŮSOB TVOŘENÍ**.

Podle místa tvoření rozdělujeme sohlásky na:

- **RETNÉ** (labiální), ty se dále dělí na oboustranné (bilabiální): **p, b, m** a retoznubné (labiodentální): **f, v**
- **ZUBODÁŠNOVÉ** (alveodentální) se dělí na přední: **č, d, n, s, z, š, ž, l, r, ř** a zadní: **š, ž, ť, ž**
- **PŘEDOPATROVÉ** (palatální): **č, d, ě, j**
- **ZADOPATROVÉ** (velární): **č, g, ch**
- **HRTANOVÉ** (laryngální): **h**

- Podle způsobu tvoření (podle druhu překážky, který je stavěn do cesty výdechovému vzduchu) se rozlišují sohlásky:
- **ZÁVĚROVÉ** (okluziv, exploziv) – výdechovému proudu vzduchu je postavena překážka, ten ji prorazí a v momentu uvolnění překážky vzniká šum; blíže se rozdělují na ústní: **p, b, t, d, l, d, k, g** a nosové: **m, n, ň**
 - **POLOZÁVĚROVÉ** (semiokluziv, afrikativ) – výdechový proud překonává překážku a prochází úžinou: **č, d, ž, s, š, ž**
 - **ÚŽINOVÉ** (frikativy) – výdechový proud prochází úžinou: **v, f, s, z, š, ž, ch, h, j, l, r, ř**

Způsob tvoření	Místo artikulace					
	Znělost – Neznělost		Retné		Zadopatrové a hrtanové	
	Závěrové	Ústní	Znělé	Neznělé	Znělé	Neznělé
Závěrové	Ústní	b, p	d, t	g, k		
	Nosní	m, n				
Polozávěrové	Vlastní	v, f, s, z, š, ž, c, č				
	Bokové					
Úžinové	Vlastní					
	Kmitové					

Celková klasifikace českých sohlásek

Sohlásky **r, a, ř** se také označují jako vibrativy či kmitavé (v závislosti na svém hláskovém okolí může být **r** znělé i neznělé), hlásky **j** jako boková (frikativa či laterála). Čeština má tři nosové sohlásky (nazalý): **ŕ, ň, ě**, ale nemá na rozdíl od jiných jazyků jako jsou např. francouzština a polština, nosové samohlásky. Vyjimečně postavení mezi českými sohláskami mají **r, a, m**, které jsou tzv. slabikotvorné – mohou být jádrem slabiky (tedy vytvořit slabiku), které bývá jinak obsazeno samohláskami, např. **řm, vlk, osm**.

4.2.5 VÝŠÍ ZVUKOVÉ CELKY

Nejmenší mluvní jednotkou je **SLABIKA**. Tvoří ji jádro (jedna samohláska, dvojhláska nebo slabikotvorná souhláska) a jeho okolí (sohlásky, popřípadě více souhlásek). Končí-li slabika samohláskou, jedná se o **SLABIKU OTEVŘENOU**, končí-li souhláskou, jedná se o **SLABIKU ZÁVĚROU**. Hranice slabiky v rámci jednoho slova může být někdy obtížně poznatelná. Chceme-li slovo rozdělit, řídíme se v takových případech vnitřní stavbou slova (**pojdě-mě, nikoli poj-dě-mě**). Čeština je jazykem se stálým přízvukem (zvukové zvýraznění), a to na první slabice slova. Jedná se o stálý, nepohyblivý, tzv. **HLAVNÍ PŘÍZVUK**. Ostatní slabiky mohou mít slabší přízvuk, tzv. **PŘÍZVUK VEDLEJŠÍ**. Slova, která jsou trvale nepřívzvučná, se označují jako **PŘÍKLONKY** (enklitika), protože se připojují za přízvukové slovo. Jsou to např. pomocné tvary slovesa **být** (*jsam, jsi, bych, bys* apod.), spojky **-li, však**, nepřívzvučné tvary zájmen (**mě, tě, si** apod.). Vyjimečnější než příklonky jsou v češtině tzv. **PŘEDKLONKY**, které stojí před přízvukovým slovem a spojují se s ním např. **tak – Tak pojď!**.

Spojením přízvukové slabiky s několika nepřívzvučnými vzniká **MLUVNÍ TAKT**, sled mluvních taktů tvoří **RYTMUS** řeči. Složitější věty mohou být rozděleny v menší **VĚTNÉ ÚSEKY**, které se zpravidla skládají z několika taktů. Hranice jednotlivých větných úseků je vymezena **PAUZAMI** v řeči a melodií hlasy neboli **INTONACI** – ta může stoupat či klesat, mění se v závislosti na komunikační funkci (věty oznamovací, rozkazovací, tázaací, práci, zvolací). Vlastní zvukové ukončení výpovědi se označuje jako **KADENCE**, má dvě varianty – klesavou a stoupavě klesavou.

Významové centrum věty – jádro – bývá zesíleno přízvukem a melodií, je na něm **DURAZ**. Souvisí s tzv. aktuálním větným členěním. Mluvená řeč má své **TEMPO**, jednotlivé větné úseky jsou oddělovány pauzami. Členění řeči pomocí pauz, intonace a přízvuku se nazývá **FRAZOVÁNÍ**. Intonace je zvuková realizace řeči pomocí síly i výšky hlasy.

4.3 SPISOVNÁ VÝSLOVNOST

Spisovná výslovnost – **ORTOEPIE** – je soubor norem, kterými se řídí zvuková podoba mluvených projevů. Stejně jako existuje pravopisná kodifikace, existují určitá pravidla i pro výslovnost. Normou spisovné výslovnosti je mluva kultivovanějších mluvčích, jako jsou např. řečníci, herci či dobří televizní hlasatelé. Lze si všimnout různých výslovnostních stylů. Pečlivostí a zřetelností se bude určitě lišit např. přednes básně od obchodního jednání. Výslovnost mluvčích bývá také ovlivněna jejich krajovým původem.

Pravidly správného tvoření hlásek se zabývá **ORTOEPONIE**.

Diagnostikou a nápravou výslovnostních vad se zabývá **LOGOPEDIE**.

Zvukovou podobu jazyka přepisuujeme do písemné podoby tzv. fonetickou transkripcí. Pro zápis hlásek se užívá běžných malých písmen abecedy, ale píšeme je do hranatých závorek – v nich je v mezích možností zaznamenána skutečná výslovnost.

Při výslovnosti samohlásek se musí dodržovat:

- **KVANTITA** (délnka): k nesprávnému krácení dochází zejména u samohlásek *i* a *ú*, např.: [myslim], [prosim], [pani], [hráčim]; k chybnému prodlužování délky dochází někdy vlivem běžné řeči, např. [pívo], [móře]
- **KVALITA**: nejčastějším prohrškem českých mluvčích je příliš otevřená výslovnost *i* a *ú*, která se blíží téměř *e* a *o*, např.: [več] místo [vid]
- **U DVOU STEJNÝCH SAMOHLÁSEK** vedle sebe dbáme na pečlivou výslovnost každé z nich, např. *neexistovat*, *doopravdy*

Při výslovnosti souhlásek dbáme na správnou výslovnost souhláskových skupin, které mohou existovat jednak v rámci jedné slabiky, jednak přes hranici slabiky:

- **ZVOJENÉ HLÁSKY** můžeme vyslovit splyvavě, pokud tím neohrozíme smysl slova (např. ve slově *razci* musíme vyslovovat obě *c*, stejně pečlivě musíme vyslovovat slova *podány* či *nejzdravější*, ale například ve slově *poziviny* můžeme *ny* vyslovit jako hlásku jednu)

• **SKUPINY HLÁSKY** vyslovujeme pečlivě, tedy např. *žlice* nevyslovujeme [žlice] či [žlice]; stejně pečlivě vyslovujeme i další skupiny hlásek, např. ve slovech *hrbitov*, *jablko*, nikoliv [řbitov], *jablko*, nikoliv [řbitov], *babice*, *prýdce*, nikoliv [přidcu]

Základním typem výslovnostních změn v češtině je tzv. **ASIMILACE** (SPONDOBA) ZNĚLOSTI: probíhá pouze mezi párovými souhláskami, tedy těmi, které mají znělou a neznělou variantu. K asimilaci dochází na začátku i uprostřed slova, ale může k ní také dojít mezi předložkou a slovem, k němuž se váže, např. *nad skříní* [nat skřiní], či na konci slova, např. *než lješ*.

Pro češtinu je typická **REGRESIVNÍ (ZPĚTNÁ) ASIMILACE**, kdy následující souhláska ovlivňuje výslovnost souhlásky předcházející: *prošlá* [prošlá] (znělo *š* ovlivnilo výslovnost neznělého *š*), *stezka* [steská] (neznělé *k* ovlivnilo výslovnost znělého *š*), *pod stolem* [pot stolem] (neznělé *s* ovlivnilo výslovnost znělého *š*).

Při **PROGRESIVNÍ (POSTUPNÉ) ASIMILACI** je rozhodující znělost první souhlásky, která pak ovlivňuje následující souhlásku, např. *švédla* [schoda] (neznělé *s* ovlivnilo výslovnost znělého *š*).

Hlásková skupina *šš* se může vyslovovat zněle i nezněle, obojí je správné; v Čechách je obvyklejší výslovnost neznělá, např. *šhořet* [schoreť], na Moravě zněla [zhořet]

- Hláška *ř* může být znělá i neznělá, jako znělá se chová po předložce, předponě a na švu slova: [bez řeč], [podřeč], [Jaroslav říkal]
- Párové znělé souhlásky se na koncích slov vyslovují nezněle, např. *svad* [sat], *hrad* [irat], *běž* [bješ]
- Vedle asimilace znělosti, která je pro češtinu povinná, zákonitá (obligátní), máme ještě asimilaci artikulační, která je nepovinná (fakultativní), často dokonce nespisovná. Dochází k ní většinou v běžné řeči a týká se všech souhlásek, nejenom párových jako u asimilace znělosti, např. [sklenka] místo [sklenka], [klemba] místo [klemba], [sedni] místo [sedni]

4.3.1 VÝSLOVNOST PŘEJATÝCH A CIZÍCH SLOV

Základní kodifikační příručkou spisovné výslovnosti je *Výslovnost spisovné češtiny*, 1. díl – výslovnost českých slov, 2. díl – výslovnost slov cizích.

- Používáme pouze systému českých hlásek
- Počestná slova se vyslovují tak, jak se píší
- Cizí slova psaná původním pravopisem (zejména pak vlastní a zeměpisná jména) vyslovujeme původní výslovností

Stejně jako je negativním jevem špatná a nedbalá výslovnost, je nežádoucí i tzv. **hyperkorektní výslovnost**, tj. přespršit velká snaha o dokonalou artikulaci. Projevuje se např. pečlivým vyslovováním všech hlásek slova (např. *zdvořelý zrn*), tedy i těch, které podle zásad spisovné výslovnosti splyvají s okolními hláskami. Při hyperkorektní výslovnosti bývá opomíjena asimilace znělosti, která je povinná.

5.1 MLUVENÁ A PSANÁ FORMA JAZYKA

Češtinu má dvě základní realizační formy – **MLUVENOU** (zvukovou) a **PSANOU** (grafickou). Jedná se o dva relativně samostatné způsoby projevu, nejedná se však o dva odlišné soustavy výrazových prostředků. Ty jsou pro psaný i mluvený projev společné, liší se pouze jejich použitím.

Písemné jazyky jsou mladší než projevy mluvené, souvisejí se vznikem písma. Avšak písemná forma jazyka není pouhým a přesným záznamem jeho zvukové formy.

Písemná i zvuková forma jazyka mají v jazyce specifické funkce a vlastnosti. Na druhé straně úplně nezávislé na sobě nejsou, mezi oběma je vzájemný vztah, který se liší různou mírou v každém jazyce (např. v angličtině je vztah písemné formy jazyka a jeho zvukové realizace bezpochyby jiný než v češtině).

• **MLUVENÝ I PSANÝ PROJEV** jsou výsledkem komunikační činnosti. V jazykovědě se někdy hovoří o tzv. vnější – zjevné – řeči. Proti nípísemný vnější řeči je tzv. vnitřní, která je odrazem myšlení. Pro vnitřní řeči přitom používáme jazyka zjednodušeného, známkového, skratkovitého, úplného obrazovými představami. Vnitřní řeč je častěji než řeč vnější, pomocí jazyka častěji myslíme, než mluvíme. Vnitřní řeč bývá někdy komplikovaná, protože s myšlenkami bývají spojeny prostředky a citové stavy obecně – jsou abstraktní, těžko pojmenovatelné, a tím špatně vyjádřitelné.

5.2 VLASTNOSTI PÍSEMNEHO PROJEVU

- Písemná řeč je dvojitá, v češtině lze členit horizontálně zleva doprava a vertikálně shora dolů vzhledem k **USPOŘÁDÁNÍ V PLOŠE** (naproti tomu mluvená řeč je pouze jednorozměrná, neustále plyne v čase)
- Písemná řeč je díky **HORIZONTALNÍMU A VERTIKÁLNÍMU ČLENĚNÍ** ležce přehlednější, lepší přehlednosti také napomáhá členění textu do odstavců, nadpisů, titulků, podtitulků apod.
- **Psaný projev není závislý na času** (mimo jiné, kdykoli se k němu můžeme vrátit)

Již z výše zmíněného vyplývají některé rozdíly mezi psanou a mluvenou podobou jazyka:

- **Mluvené projevy** mají jednodušší strukturu (vzhledem k tomu, že nemají možnost vracet se, proto projev musí být od počátku co nejjasnější a nejsrozumitelnější)
- **V písemných projevech** bývají formulovány složitější myšlenky než v mluvené řeči, protože autor má možnost si text připravit, promyslet a adekvátně formulovat
- **Písemné projevy** jsou oduřeny od aktuální situace, autor v nich může broudat informace, text má trvalou hodnotu a často také reprezentativní funkci
- **V mluvené řeči** můžeme přímo vyjádřit city a vůli (neverbálními prostředky – zejména mimikou obličejové gesty, ale i prostředky zvukovými – barvou a silou hlasu), což v písemném projevu máme k dispozici jen syntaktické a grafické prostředky (slovosled, interpunkci), nemůžeme se tedy uchýlit k popisu (např. „*Mámě syna!*“ *zvolal s příchout a nadšením v hlase*). Hlavní funkci psaného projevu však není předsně zobrazit zvukovou podobu řeči, ale zaznamenat její obsah. To nazýváme funkci zaznamenávací, ve zpětném procesu se jedná o funkci vybavovací

• Písemný projev umožňuje zaznamenat mluvenou řeč

5.3 PÍSMO

Písmo je prostředkem grafického záznamu jazyka. Je nutné rozlišovat tzv. **psaný jazyk**, písmo a pravopis. Pojem **PSANÝ JAZYK** označuje písemnou realizaci jazykového projevu, **PÍSMO** neboli **grafika** je soustava grafických znaků a **PRAVOPIŠ** neboli **ORTOGRAFIE** popisuje způsob, jak užívat písma ve spisovném písemném projevu. Grafickou stránkou jazyka se zabývá vědní obor zvaný **GRAFÉMIKA**. Věda, která se z rukopisu pisatele snaží odvodit jeho vlastnosti, se nazývá **GRAFOLIE** (jejich poznatků a výsledků využívá psychologie).

Základní grafická jednotka je **GRAFÉM** (písmeno). Čeština používá písma zvaného **malá písmena** – ta sestává ze 42 písmen, z toho je 26 prostých, 15 diakritickým znaménkem a jedna sprážka (písmeno *č*). **Velká písmena** se nazývají jakožto zvukové jednotky zpravidla odpovídá jeden grafém.

Používají se dva typy písma – tiskací a psací – a každé písmeno má dvě varianty – malou (minusku) a velkou (majuskule). Kromě původních, pro češtinu typických písmen se ve slovesch cizího původu objevují i grafémy *š, w a q*. Soustava latinských písmen také obsahuje písmena s diakritickými znaménky (šárka, kroužek, háček) a samostatné znaky, které označují celé slovo (např. matematická a interpunkční znaménka). Pro označení číslic užívá čeština soustavu arabských číslic (*š, 10, 1948*), méně často, např. k označení letopočtu, římských číslic (*L, X, MCMIII*). Ustálené pořadí grafických znaků se nazývá **ABECEDA**.